

Nekem, s merem hinni, másoknak is – főleg ebben a mai, elszomorítóan nemzetieskedő és irreidenta-szágú világban – példamutató az a bátorság, ahogy Engel gondosan megalapozott kutatásokkal „leleplezte” kü-

lönb-különb haszontalan történeti legendáinkat és előítéleteinket. Remélem, hogy a magyar történészek képesek lesznek még sok ilyen, „senkinek sem tetsző” történeti munkát írni. In memoriam P. E. □

„MAGASRÓL NÉZVÉST”

Előbb ért a jelzés, hogy a *BUKSZ* a szokott tiszteletkört szervezi

MAROSI ERNŐ

Engel Pál angolul (s hamarosan magyarul is) megjelent, a középkori Magyarország történetét tárgyaló könyvének fogadására, de nem sokkal később meg kellett tudnunk, hogy a tiszteletkörből bizony ezúttal is tetetői gyülekezet lett. Miközben fogást keresve kerülgettem a témaként kitűzött művet, amely részleteiben, értékeléseiben és ítéleteiben nem tűnt teljesen ismeretlennek, de egyben lekerekítettebbnek, zártabbnak és egységesebbnek látszott, mint a téma eddigi kidolgozásai, leginkább az foglalkoztatott, vajon lehetséges-e most, a halálhír vétele után ugyanazt, ugyanúgy írni, mint tettem volna előtte. Egyáltalán, mi az értelme a recenzióknak akkor, amikor nem számíthatunk válaszra? De vajon személyes műfaj, egyfajta magánlevél-e a recenzió? Nyilvánvalóan nem, s ezért meg is írható.

Művészettörténészként az Engel Páléhoz hasonló kérdések foglalkoztatnak, az értékelés, a történelmi helyzetek meghatározásának, a folyamatok felismerésének és ábrázolásának gondjai. A magyar középkori művészettörténet-írás hagyományához kezdettől fogva (sőt már előbb, önálló tudományként való intézményesülése és specializálódása előtt, a nemzeti régiségtan XIX. századi kezdetei óta) hozzátartozik az a célkitűzés, hogy emléanyagát történeti forrásként interpretálja. A történettudomány összefoglaló művei mindig eszmei vázat, vezérfonalat jelentenek a művészettörténet számára, képét és szerkezeti vázlatát annak a környezetnek, amelyben hősei mozogtak, s amelyben az általa emlékként tárgyalt művek születtek. Nyilvánvaló, hogy a maga elbeszélésével a művészettörténész nem kerülhet ellentmondásba a történetírás által megalkotott múlt-képpel, még ha abban reménykedik is, hogy erről némely pontokon szemléletesebb, átélhető élményt is nyújthat. Ekként a történelmi szintézisek tanulmányozása mindig nagy kontroll-lehetőség is számára. Cserébe a művészettörténet-írás az ambícióval jelentkezik, hogy – a maga interpretációjának szabályai szerint – sajátos forrásanyaggal járulhat hozzá az amúgy nem bőven folyó forrásokhoz. A művészettörténet mint sajátos forrásstudium, illetve mint történeti segédtudományi diszciplína sok történettudományi iskolában játszik fontos szerepet. Ehhez nagy bizalom is szükséges e diszciplína módszerei és következtetései nek racionalitása, pozitív értéke iránt. Hiszen a mű-

vészettörténet időnként az ítékezés önkényességének, az esztetizá-

ló szubjektívizmusnak példájaként is rossz hírbe kerül. Egyszerre szolgáltatja a múlt aktualizálásának és a jelenkori igények historizálásának elkeserítő példatárát. Itt nem erről a művészettörténetről van szó. Amint ki tagadná, hogy van ilyen történetírás. Az Engel Pál által művelt történetírás rokonsága bizonyosan nem itt keresendő.

Ha tehát a művészettörténész a történelem forrásai között csak írottakat talál, s a fontos társtudományok felsorolásában csak a régészet és a nyelvészet szerepel, nem szükséges megbántódnia: mindez Engel módszeréhez tartozik. Más összefüggésben hangzik el (mert valóban hallani véljük) a rövid mondat: „Végtére is nem regényt írok”, ugyanolyan céltudatos nyilatkozatként, mint az utolsó év nevezetes elhatárolódásai a filozófiától, a történetfilozófiától, más középkortörténészek módszerétől. Ő, aki az 1980-as évek óta részt vett a művészettörténet minden jelentősebb nagy vállalkozásában, az 1987-es Zsigmondkiállításról kezdve a Pannonia Regia-kiállításig (1994), tartózkodott a műalkotások értelmezésétől, inkább az itinerárium, az élettörténetek, a történelmi táj rekonstrukciójára vállalkozva. Részt vett a középkori síremlékek corpusmunkálataiban: mindenekelőtt archontológiai kutatásainak eredményeivel, de ezekhez adatokat, támpontokat is igényelve. Ugyancsak nagy érdeklődéssel és hallatlan önzetlenséggel támogatta a várak, középkori kastélyok kutatásait; ebben régészek, művészettörténészek, műemlékes szakemberek mindig biztosan számíthattak tanácsaira, ötleteire, kérdésfeltevéseire. A *Szent István birodalma* kevés ponton tér ki művészettörténeti vonatkozású kérdésekre, mindig egyszerű ténymegállapításokat közöl, nem bocsátkozik értelmezésekbe, vitákba. Így lát közvetlen kapcsolatot I. Géza bizánci orientációja és a Szent Korona alsó része között („Géza [...] a VII. Mihály császártól kapott új koronát tette a fejére”). Esztergom III. Béla-kori palotája – egybehangzóan művészettörténeti értékelésével – „a korai gótika közép-európai recepciójának egyik legkorábbi emléke”, s minden bizonnyal egy régi értelmezési vitát dönt el az egykor „nemzetségi monostorokként” számon tartott XIII. századi emlékek kapcsolatba hozása a XIII. század elején a *novae institutiones* politikája által ösztönzött bárói uradalmakkal. A *Képes Krónika* Engel véleménye szerint Nagy Lajos *rendelésére* készült (ha

az illuminátor megnevezésében ragaszkodik is Hertul fia Miklóshoz). Alighanem a kijózanító ítéletek közé tartozik az a megállapítása, hogy „A (Mátyás-kori) magyar udvarnak [...] be kellett érnie az itáliai műveltség másodrangú képviselőivel”.

Nem a művészettörténeti elemzés és értelmezés bizonytalansága riasztotta el; ezeket a feladatokat inkább átengedte a szaktudománynak. E magatartásának ismert korai példája a Zsigmond-kori királyi hatalom és arisztokrácia viszonyát tárgyaló könyve (1977), amelynek adattárában a Magyarországon található várak azonosításában a *Vártúrák kalauza* című kiadványra támaszkodott. Az indoklás egyszerű: „Hazai viszonylatban a célnak legmegfelelőbb, legújabb és viszonylag legrészletesebb munkát választottam, szemben a tudományosabb igényű, de kevésbé megbízható, régebbi összefoglalásokkal.” Nyilatkozataiból tudjuk, fiatalkora óta a várak foglalkoztatták, mindent tudott róluk, amit tudni lehet. Ha lemondott az egyenetlen értékű és színvonalú közlemények használatáról, ez mindenekelőtt annak következménye, hogy munkája átfogó információt igényelt. Gesztusa mellesleg felhívja a figyelmet arra is: a társtudományok egymásnak elsősorban nem szellemes ötletekkel, hanem korszerű adattárakkal lehetnek segítségére. Engel alaposan kivette a részét ebből a munkából minden közleményével, oklevéltárak kiadásában való fáradozásával, de például a *Korai magyar történeti lexikonban* (1994) vállalt nagy részével s a *Magyarország világi archontológiája 1307–1457* két kötetével (1996) és CD-Rom kiadásával is. Alig van megjelent munkája, mely ezekhez hasonlóan ne tartalmazna adattárszerű összeállítást, s ezért ne számíthatna hosszú életre.

Jellegetes Engel Pál-i fordulat, s a várakról való áttekintéssel rokon az, amelyben a régészet érdemeit méltatva, a több légifelvételt hiányolja. Azoknak, akiknek módjuk volt ilyeneket tanulmányozni, tudják, hogy a településeken is, a nyílt tájon is felülnezetből érzékelhetők a legvilágosabban a középkori maradványok; olyanok is, amelyeket a talajon járva, közvetlen közelből sem ismerhetünk fel. A középkori ország topográfiája s a középkori társadalom nagy struktúrái iránt érdeklődő történétíró által megkövetelt látásmód ez. Egyben Ady szellemében tudatosan vállalt nézőpont is: „Még magasból nézvést / Megvolna az ország, / Werbőczy-utódok / Foldozzák, toldozzák.” Ebből a nézőpontból Engel nemcsak a távlati, összefoglaló látásmódot vállalta, hanem a magyar progresszió Werbőczy-ellenességét is. Szikár elbeszélése szatírába csap át, amikor arról szól, hogy „Szapolyait a rendek nyomban Mohács után királlyá választották, kancellárja Werbőczy lett. Három év múlva mindketten tiszteletüket tették Szulejmán előtt a mohácsi csatatéren, s a nemzeti király ezóta oszmán vazallusnak számított. Werbőczynek sikerült hatalmas vagyont szereznie, de pártfogója halála után elvesztette, s utolsó hónapjaiban az elfoglalt Budán éldegélt a szultán kegydíjából.” A megélt rendszerváltások közben tapasztalt köpönygforratások élményei nélkül aligha lehetne ilyen

tömör és találó e siralmas karrier képe. Amint a jelenkor kritikája vezeti az *Epilógus* végső mondatának figyelmeztetését is: „Nem tapasztaljuk-e nap mint nap, miként akadályozzák a nemesi tradicionalizmus idejétmúlt szólamai és a nemzeti múlt félreismerése még fél évezreddel Werbőczy után is egy modern, pragmatikus közéleti gondolkodás kialakulását?” A középkori republikanizmus, a nemzeti történetírás e kedvence Engel szemében zsákkutca volt, amely a lengyel államot éppoly biztonsággal, csak később juttatta tönkre, mint a magyart. Jellemzéséből az arisztotelészi *Politika* középkori fogalomrendszerének negatív „demokrácia”-felfogása bontakozik ki, amely az erőszakos tömeguralmat a zsarnoksággal és az oligarchiával együtt sorolja az elviselhetetlen államformák közé. Nicolas Oresme XIV. századi *Politika*-fordításának illusztrációján kínzás, fogság és kivégzés jellemzi a társadalmi berendezkedésnek a hatásait is. Utolsó évének publicisztikáiban Engel Pál nagy erkölcsi bátorsággal igyekezett nyilvánosan hirdetni ezt a meggyőződését.

Középkori magyarországi történetének egyik legfontosabb alapelvét kimondja mindjárt a bevezetés ország-definíciója, az, amely a középkori Magyarország végét megállapítja: „Magyarország mint független ország a középkor végéig hosszú időre megszűnt ugyan, de mint politikai egység, a Habsburg Birodalom részeként fennmaradt 1918-ig, az első világháború végéig.” Ez a mondat egyben a historizáló ideológiák kategóriájába utalja, „a rövid életű Osztrák-Magyar Monarchia” perspektívájába helyezi a középkori állam kontinuitásának, renoválhatóságának elképzeléseit. Tudatában van ugyan annak, hogy etnikai és települési kontinuitás-kérdések, az új nemzetállamok által a középkorban keresett legitímációs igények ma is útjában állnak egy „civilizált” történetiszemléletnek, ezekre azonban nem sok szót pazarol. Inkább foglalkozik, több helyen is, hivatkozási alapjaiknak, így többszörösen is Anonymus történeti képének kritikájával.

Engel történétírói ideálja a részrehajlás nélküli objektivitás, s egyben a távolságból fakadó megértés a különféle múltbeli mentalitások iránt. Éppoly elfogultatlan tárgyilagossággal szól a kalandozó nomádok véres brutalitásáról, mint a korai királyság barbárságáról, az idős Nagy Lajosnak és anyjának korszerűtlen vallási vakbuzgóságáról, vagy a XV. századi bárók „aktív analfabetizmusáról”. Ezek egyben jellemzőkészségének, tömörségre törekvésében őt támogató leleményeinek fényes pontjai. Éppolyan fontos elemek, mint világos és pontos fogalommagyarázatai, s éppoly konkrétak, mint sok-sok szereplőjének rövidre fogott karriertörténetei.

A legirigylendőbb maga az elbeszélés: a rövidre fogott, lényegre láttató, egyszerű és világos diskurzus. Alig szól vitákról, nem többet, mint a középkori krónikások az őket írásra készítő ellenvéleményekről; tényeket állapít meg és sorol fel időrendben, mintha az általa hiányolt bővebb krónikás elbeszéléseket akarná pótolni. Engel Pálnak egyik legnagyobb

visszhangra és alapos tárgyalásra számot tartó módszertani megjegyzése a *Beszélő* 2001. februári számában közölt interjúban jelent meg a történetírás és a kutatás distinkciójáról. Talán ez a különbségtétel számíthatna a legnagyobb figyelemre is: erre nyilvánvalóan a tudományszervezés és -támogatás terén lenne szükség, mert gyökeres szakítást igényelne az azal a gyakorlattal, mely a természettudományos kutatásmodellrel erőlteti rá a történeti és filológiai diszciplínák egészére. Csak egy-egy mondatot elemezve,

a mögötte rejlő forrásadatokat és bibliográfiát számba véve érzékeljük igazán, hogy ez a látszólag könnyű és olvasmányos diskurzus egyben példa is a vállalt történetírói attitűd és a mögötte rejlő kutatómunka viszonyának elképzelésére.

Ez írás elején arról volt szó, hogy a művészettörténet-írás mindenekelőtt szemléleti támaszt, módszertani vezérfonalat igényel a történetírástól. Nem a részletekben, hanem az egésznek a szemléleti alapvonásaiban, stílusában kell ezt keresnie. □

SZENT ISTVÁN BIRODALMA ÉS JANUS PANNONIUS MANDULAFÁCSKÁJA

A kötetről, „amelyet az olvasó a kezében tart, elsősorban azt kell

KLANICZAY GÁBOR

tudni, hogy nem itthoni, hanem külföldi közönség számára íródott” – így hangzik Engel Pál itt ismertett, előbb angolul, majd magyarul is publikált könyvének legelső mondata, amit az idő tragikus módon átfogalmazott: most már elsősorban azt kell tudni róla, hogy ez lett legutolsó, életében megjelent könyve – egy külföldieknek szánt, de a magyar szakma számára is tanulságos összkép a középkori magyar történelem egészéről, amelyhez hasonlóra utoljára Hóman Bálint vállalkozott, több mint fél évszázada.²⁵ Noha nem annak volt szánva, e könyv méltó és érdekes megkoronázása lett Engel munkásságának, melyben, amikor barátja, Szűcs Jenő halála után az ő feladata lett az MTA Történettudományi Intézetében a középkorkutatás irányítása, jelentős energiákat fordított a szintetikus összefoglalásokra.²⁶ Ugyancsak a halála előtti hónapokban jelent meg egy másik, Engel legeredetibb szakmai teljesítményét egész más módon összegző munka: a *Magyarország világi archontológiája* és a *Középkori magyar genealógia* adatbázisát digitalizált formában közzétesítő CD-Rom.²⁷ Ha ehhez hozzávesszük a halála előtt egy évvel Ung megye nemességéről általa kiadott társada-

lomtörténeti monográfiát,²⁸ továbbá a *Honor, vár, ispánság* címet viselő,

néhány hete megjelent posztumusz tanulmánykötetet, amely az utóbbi két-három évtizedben írt, olykor szenvedélyes szakmai vitákat kavarázó, újító és gondolatgazdag cikkeket foglalja magába,²⁹ majdnem sikerült felidézünk a magyar középkorkutatás egyik legtehetségesebb, legszellemdeusabb vezető egyéniségének sokoldalúságát. Engel Pál egyaránt képes volt az általános összefüggések bemutatására és arra, hogy eredményesen változtasson a közfelfogáson egy-egy általa kutatott rész kérdésben. Kedvenc területén, a késő-középkori nemesség és az állami tisztviselők genealógiai, családtörténeti vizsgálatában a történettudomány tradicionális forrásfeltárását a szociológia és a számítógépes adatbázisok modern eszközeivel párosította. A forráskiadást éppúgy kötelességének tekintette, mint a nagyközönség számára írt s a középkor-értelmezés ideologikusabb vetületeihez is hozzászóló írásműveket – összefoglalásokat, népszerűsítő cikkeket, olykor a „sumerológiát” ostorozó, szenvedélyes hangú publicisztikát.³⁰

„Majdnem sikerült felidézünk sokoldalúságát”, mondtam az imént, mert még három dolgot okvetlenül hangsúlyozni kell. Először is iskolateremtő képességét: a kilencvenes években maga köré gyűjtött fiatal munkatársak köréből igazi, elsőrendű szakmai műhelyt tudott létrehozni. Innen visszapillantva tűnik fel nagy veszteségünk, hogy keveset volt módja egyetemen tanítani (a néhány év szegedi és az epizódyszerű ELTE bölcsészkarai oktatást, valamint a CEU Medieval Studies néhány doktoranduszával való együttműködést lehet itt megemlíteni). Másodsorban azt a világnézeti, kulturális nyitottságot, amelynek jegyében igyekezett meghaladni az egymással hagyományosan kommunikációképtelen közép-európai történetírások nacionalista elfogultságait, azt az együttműködő készséget, amelynek jegyében értelmes új dialógusba, együttműködésbe kezdett román, szerb és horvát történész kollégáival.³¹ Végül harmadikként megkapóan

25 ■ Bálint Hóman: *Geschichte des ungarischen Mittelalters*. Berlin, 1940.

26 ■ Lásd a 9. jegyzetben idézett két szintézist, továbbá: *Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. A szövegeket írta Engel Pál és Szakály Ferenc. Bp. 1995. (Magyarország története térképeken elbeszélve.) 1-67. old.

27 ■ Lásd 2. jegyzet.

28 ■ Engel Pál: *Nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Bp., 1998.

29 ■ Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő, Osiris, Bp., 2003. 701 old. Itt olvasható munkásságának teljes bibliográfiája, 680-701. old.

30 ■ Engel Pál: Úrigyerekek tévúton. *Népszabadság*, 59 (2001), 110. szám, 21., 24. old.

31 ■ Ezt a célt szolgálta újabban a *Mediaevalia Transilvanica* c. román-magyar nyelvű folyóirat, amelynek egyik alapító szerkesztője volt.